

Denken over het vaderland: theorie en praktijk

'Denkend aan Holland / zie ik breede rivieren / traag door oneindig / laagland gaan'. Deze verzen van de zestiende-eeuwse dichter Hendrik Marsman kennen we allemaal. Ze zijn misschien wel de ultieme uitdrukking van een vaderlandgevoel. De auteur drukt zijn verbondenheid met het vaderland uit via landschappelijke symbolen als populieren, rivieren, kerken en olmen. Marsman staat in een lange traditie als het om odes aan het vaderland gaat. Een tot dusver onderbelicht genre vormen de vroegmoderne vredesgeschriften: na iedere vredessluiting klommen schrijvers massaal in de pen om hun vaderland te bejubelen. Deze hausse aan vaderlandslievende teksten roept vragen op over de hedendaagse theorievorming rondom natie en nationalisme. Hoe verhouden de moderne theorievorming en de historische praktijk zich tot elkaar?

Nationale identiteitsvorming is een onderwerp dat ons allemaal raakt. We zijn allemaal dragers van een paspoort en daarmee op juridische wijze gebonden aan de wetten en regels van een bepaald land. Maar ook gevoelsmatig speelt nationale identiteit een rol in ons leven: het maakt verschil in welk(e) land(en) je opgroeit en welke vormen van onderwijs je geniet. We worden dagelijks met het fenomeen geconfronteerd: in de taal, op het werk, op de televisie en op straat. Of je nu wel of niet gehecht bent aan je nationale identiteit, het speelt in ieders leven een rol.

Geen wonder dat ook het wetenschapsveld zich intensief met het fenomeen nationale identiteitsvorming heeft bezig gehouden. Over nationalisme en natievorming zijn de laatste decennia bibliotheken volgeschreven. Centrale

vragen in dit alsmaar uitdijende veld zijn: wat is een natie en hebben naties een navel? De eerste vraag gaat terug op een lezing van de Franse historicus Ernest Renan uit 1882, getiteld *Qu'est-ce qu'une nation?*. De tweede kwam uit de koker van de Britse socioloog en antropoloog Ernest Gellner en riep veel debat op over de vraag hoe oud naties zijn. Is de natie een moderne uitvinding of heeft ze een oudere oorsprong, en zo ja, hoe ver loopt de navelstreng dan terug? Globaal genomen valt het veld uiteen in twee verschillende kampen: de modernisten en traditionalisten. De eerste groep ziet de natie als een product van de modernisering die na 1800 optrad. De traditionalisten zijn daarentegen van mening dat naties diepere wortels hebben. Volgens hen zou het onderzoek zich niet moeten beperken tot de 19de



Afb. 1 Verbeelding van een typisch Nederlands winterlandschap met schaatser, knotwilg en molen. Prent door Johannes Franciscus Hoppenbrouwers, ca. 1829-1866. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

en 20ste eeuw, maar juist de historische wortels van hedendaagse verschijnselen moeten blootleggen.²

Kritiek op het modernisme

Het modernistische paradigma is lange tijd dominant geweest, maar de laatste jaren neemt de kritiek toe. Twee recente studies waarin het modernistische denkraam ter discussie wordt

gesteld zijn *The Origins of Nationalism* (2012) van Caspar Hirschi en *Nations: the Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* (2013) van Azar Gat. De eerstgenoemde betoogt dat de oorsprong van de natie in het 14de-eeuwse katholieke Europa gezocht moet worden. Hirschi stelt dat vroege vormen van nationalisme al in de Renaissance te vinden waren en dat het 19de-eeuwse nationalisme zich alleen maar tot

een drijvende kracht in de samenleving heeft kunnen ontwikkelen dankzij deze historische fundamenteën.³ Gat gaat nog een stap verder en meent dat naties en nationalisme van alle tijden zijn: 'Nations and national states can be found where ever states emerged since the beginning of history.'⁴ Hirschi en Gat hebben weliswaar verschillende visies op de oorsprong van de natie en het nationalisme, maar ze vinden elkaar in

hun kritiek op het modernistische perspectief.

Ook het werk van Anthony Smith dient in dit verband genoemd te worden. Deze Britse socioloog heeft het veld met talloze studies verrijkt, waaronder het handboek *Nationalism. Theory, Ideology, History* (2010).⁵ Daarin beschrijft hij alle mogelijke posities binnen het nationalisme-debat, waarbij hij uitgaat van tegenstellingen, zoals organisch versus voluntaristisch nationalisme,



Afb. 2 Historici hebben erop gewezen dat de Bataafse Revolutie en de vorming van de eenheidsstaat een fundamentele verandering teweeg brachten in het denken over het vaderland. Ontwerp voor de vlag van de marine van de Bataafse Republiek. Aquarel door Dirk Langendijk, 1796. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.



Afb. 3 Om belangrijke gebeurtenissen te vieren en te herdenken was het zeer gebruikelijk om speciale gedenk- of triomfpenningen te slaan. De penning die hier is afgebeeld was geslagen ter ere van de Vrede van Münster. Historiepenning door een anonieme vervaardiger, 1648. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

constructivisme versus determinisme, politiek versus cultureel nationalisme, enzovoorts. Wie over nationale identiteiten schrijft, kan eenvoudigweg niet om zijn werk heen. Smith schaarde zich aanvankelijk volmondig aan de kant van de modernisten, maar in zijn latere publicaties heeft hij zijn opvattingen verruimd en beklemtoont hij het belang van de langere historische lijnen. Om over premoderne verschijningsvormen van de natie te kunnen spreken, hanteert hij begrippen als *ethnie*, *ethnic community* en *ethnosymbolism*, waarmee hij een soort tussenpositie heeft gecreëerd. Hij benadrukt het belang van symbolen, mythen en tradities in de vorming van etnische gemeenschappen. Die groepen vallen soms samen met politieke natiestaten, maar lang niet altijd. De Joden vormen bijvoorbeeld zo'n duidelijke *ethnie*, terwijl er pas veel later een politieke natiestaat werd gecreëerd die zij als hun thuis zijn gaan beschouwen.⁶

Hoe belangwekkend de theorievorming ook is, er kleeft een belangrijk nadeel aan de inde-

ling tussen modernisten en traditionalisten. Ten eerste ontkomen onderzoekers er niet aan om positie te kiezen. Dat doen ze door de tweedeling eerst te reproduceren – zoals ook hier gebeurt – om vervolgens hun standpunt te verhelderen. De tegenstelling wordt zo in stand gehouden, terwijl het ook vruchtbaar kan zijn om het denken in dichotomieën te overstijgen.⁷ Ten tweede gaapt er een kloof tussen de theorie en de historische praktijk. De bronnen laten vaak een complexere werkelijkheid zien, die zich niet in algemene schema's laat vangen. Niet alleen doen de abstracties en generalisaties geen recht aan temporele ontwikkelingen, maar ook de geografische en culturele verschillen tussen verschillende landen komen zo onvoldoende tot hun recht.

Reden te meer voor historici om in eerste instantie de contemporaine bronnen te laten spreken: hoe werd er vroeger geschreven en gedacht over begrippen als 'het vaderland'; welke vormen van vaderlandsliefde kwamen tot uiting en naar welke territoriale gebieden verwezen auteurs dan precies?

Het Nederlandse natiebeseef

Er bestaat intussen een indrukwekkende hoeveelheid studies over het Nederlandse natiebeseef in historisch perspectief. Tot de gezichtsbepalende studies behoort onder meer de vuistdikke bundel *Vaderland* (1999) onder redactie van Niek van Sas, waarin het gebruik van begrippen als 'volk', 'natie', 'patriot' en 'vaderland' door de tijd heen worden gevolgd.⁸ Onder historici bestaat, in grote lijnen, consensus over de ontwikkeling van het Nederlandse natiebeseef door de tijd heen. In de tweede helft van de 16de eeuw, zo luidt de gangbare visie, kreeg het gemeenschappelijke natiebeseef steeds duidelijkere contouren, mede aangezwengeld door de Opstand tegen de Spanjaarden. In de 17de en 18de eeuw zette deze ontwikkeling zich voort om in het laatste kwart van de 18de eeuw uit te groeien tot een heuse 'vaderlandcultus'. Dit gedeelde natiebeseef was allesbehalve statisch, maar verschoot steeds van

kleur, afhankelijk van de religieuze en politieke opvattingen van de auteurs.⁹ In de 19de eeuw nam de politieke ideologie van het nationalisme zo'n hoge vlucht dat we deze eeuw als het hoogtepunt van het nationalisme in Nederland beschouwen. Vaderlandsliefde en heldenverering waren toen even vanzelfsprekend als ademen, lopen en bewegen en hadden een centrale plaats in allerlei culturele media.¹⁰

Historici lijken het er dus over eens dat er ook voor 1800 gesproken kan worden van een algemeen natiebeseef, dat regio-overstijgend was. Hoewel de zeven gewesten een hoge mate van autonomie bezaten, was er ook een heel arsenaal aan beelden, metaforen en symbolen waarin de eendracht benadrukt werd.¹¹ Het is dus best mogelijk dat een Leidenaar zich behalve Hollander soms ook deelgenoot voelde van een nog groter

geheel: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In de gelegenheidsgeschriften die in de vroegmoderne tijd circuleerden werden dergelijke mogelijkheden tot identificatie met het grotere verband althans volop aangeboden. Daarmee is niet gezegd dat iedere Leidenaar, Rotterdammer of Amsterdammer zich ook daadwerkelijk een 'Nederlander' voelde, maar de contouren van zo'n regio-overstijgend natiebeseef waren duidelijk zichtbaar in de media van die tijd.

Tegelijkertijd wordt er nog steeds vastgehouden aan de breukgedachte tussen het vroegmoderne en moderne 'nationale' denken. De meest invloedrijke pleitbezorger van die breukgedachte is de literatuurwetenschapper Joep Leerssen. Hij introduceert een handzaam onderscheid tussen 'nationaal denken' en 'nationalisme'.¹² Met het laatste doelt hij op de politieke ideolo-



Afb. 4 Een van de terugkerende thema's in vroegmoderne vredepublicaties is de terugkeer naar een gouden tijdperk. Aanvankelijk grepen voorstellingen hierover terug op voorbeelden uit de klassieke oudheid. In deze prent zien van de verbeelding van het leven tijdens de Gouden Eeuw naar de Metamorfosen van Ovidius. Prent door Hendrick Goltzius, 1589. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

gie die zich vanaf de Franse Revolutie in Europa verspreidde. De term 'nationaal denken' heeft een veel bredere strekking: daaronder vallen ook alle vaderlandslievende uitingen die al voor de 19de eeuw zichtbaar zijn. Veel van die tradities lopen echter volgens hem dood en hebben niets te maken met de 19de-eeuwse ontwikkelingen.¹³

Heeft Leerssen gelijk? Is er sprake van een radicale breuk rond 1800? Die vraag laat zich niet eenvoudig beantwoorden. Enerzijds heeft de Franse Revolutie (of in de Republiek: patriotistische en later Bataafse Revolutie) een onmiskenbaar grote impact gehad. Ook de vorming van een eenheidsstaat in 1798 is van groot belang geweest voor de opkomst van het politieke nationalisme. Maar is het inderdaad zo dat de 19de-eeuwse uitingen van het cultureel nationalisme volledig afgesneden zijn van de voorgeschiedenis? Kunnen we het 19de-eeuwse culturele nationalisme begrijpen zonder kennis van de voor-geschiedenis? Ik waag dat te betwijfelen.

Wie historische en letterkundige bronnen uit de periode voor 1798 bestudeert, komt al snel voor een probleem te staan: hoe moeten we al die vaderlandslievende uitingen plaatsen in het bredere debat rondom het ontstaan van nationaal besef en nationalisme? Wat betekende het wanneer schrijvers regio-overstijgende begrippen als 'Neerlands Staatendom', 'het Seeven-pijlig Landt' of 'heel Nederlandt' gebruikten?¹⁴ Hoe verhouden die zich tot het gegeven dat de gewesten in politiek opzicht relatief autonoom opereerden? Omdat het ondoenlijk is het hele veld te overzien, beperk ik me hier tot het uitwerken van een specifiek voorbeeld: de verheerlijking van de Gouden Eeuw in de vroegmoderne vrede desgeschriften. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het loont om langere lijnen te trekken en vroegmoderne en moderne ontwikkelingen met elkaar te verbinden.¹⁵

Verheerlijking van de Gouden Eeuw

Zoals bekend was de verheerlijking van de Gouden Eeuw een van de centrale pijlers van het 19de-eeuwse cultuurnationalisme. Tijdens de

Napoleontische overheersing (1806-1813) speelde de de idealisering van dit tijdvak een grote rol om uit te groeien tot een hoogtepunt in de jaren 1840-1880. In literatuur, muziek en andere media werden de helden van weleer verheerlijkt en op een voetstuk geplaatst.¹⁶ Dat de 19de-eeuwse cultuurnationalisten de Gouden Eeuw op de kaart hebben gezet, staat buiten kijf. Helemaal fonkelnieuw was deze 'invention of tradition' – om een kernbegrip uit de nationalisme-studies te noemen – echter niet. De fundamenteën voor deze verheerlijking waren al anderhalve eeuw eerder gelegd.

In de 17de eeuw waren schrijvers zich al bewust van het feit dat ze in een bijzondere tijd leefden. Auteurs als Vondel, Hooft en Vos benadrukten dat ze een periode van ongeëvenaarde welvaart en bloei meemaakten.¹⁷ Met name in 1648 kreeg het zelfbeeld van een gouden tijdperk een sterke impuls. Dat jaar werd de Vrede van Münster gesloten, waarmee de erkenning van de Republiek als soevereine staat een feit was. Overal in de Republiek werd de vrede gevierd, van Nijmegen tot Delft en van Den Haag tot Breda.¹⁸ Schrijvers klommen opgetogen in de pen om hun gevoelens van blijdschap en dankbaarheid te uiten. Een gemeenschappelijk vaderlandbeeld kwam onder meer tot stand via verwijzingen naar de Bataafse voorouders, het recente oorlogsverleden, de religie (Gods voorzienigheid) en de opbloei van de gouden tijd. Hier is vooral dat laatste motief van belang.

Contemporaine auteurs spraken opgewonden over het aanbreken van een nieuwe gouden tijd. Volgens de Leidse predikant Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653) zou er dankzij de vrede een nieuwe periode van voorspoed volgen: 'Nederlandt begint, gelijk van oudts, te groeien en te bloeien, en de goude tijt gaat in, daar onze Voorvaders in leefden, en wy zoo lang naar verlangden.'¹⁹ Anderen spraken van een 'gulde eeuw', 'gouden Vreede', 'goude Vrijheit' of een 'gouden regen' die de 'Vree-Nimf' over de 'Neêrlands steden' had uitgestort.²⁰ Die gouden tijd kenmerkte zich vooral door een grote bloei van



Afb. 5

Een centraal thema bij de viering van de Vrede van Amiens (1802) was het herstel van de handel en de koopvaardij. Aan de weerszijden van deze prent worden de verworvenheden van de vrede verbeeld. Links het opbloeien van de koophandel en landbouw en rechts de haringvisserij. Prent door Jacob Ernst Marcus naar tekening van Reinier Ziesenis, 1802. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

de handel, kunsten en wetenschappen. Er was bovendien een overvloed aan voedsel: in dit vredige Nederland tierde de landbouw welig en gaven de koeien volop melk. Alles verliep even voorspoedig:

De koeien geven melck en room.
Het is al boter tot den boôm.
Men zingt al PAIS en VRE'.²¹

Aldus Joost van den Vondel (1587-1679), die speciaal voor de gelegenheid een toneelstuk schreef, *Leeuwendalers*. Ook anderen wezen op de groeiende voordelen van de melkproductie: 'De Huyslien nu haar Koeien ruymmer graazen / Zullen vervroolijkt offren vette Kaazen', dichtte de Amsterdamse kruidenhandelaar Jan Six van Chandelier (1620-1695).²² De Nederlandse koe was bij uitstek het symbool van hernieuwde welvaart in een tijd van vrede.²³ Het vieren van de vrede van 1648 was dus onlosmakelijk verbonden met het idee van de terugkeer van een gouden tijd. Dat idee ging terug op klassieke voorstelling van de 'aurea aetas', zoals onder meer beschreven door de Romeinse auteurs Vergilius en Ovidius.²⁴ Nu de oorlog ten einde was, zo luidde de gedachte in 1648, keerde de gouden tijd in volle glorie weer terug.

Op zichzelf zijn dit geen verrassende constatering voor wie enigszins thuis is in de vroegmoderne historische bronnen. Opmerkelijk is echter wel dat dit motief ook volop terugkeert in de vredesgeschriften die in de daaropvolgende decennia werden geschreven. Of het nu ging om de Vrede van Breda (1667), de Vrede van Rijswijk (1697), de Vrede van Aken (1748) of de Vrede van Amiens (1802), schrijvers grepen steeds weer terug op het beeld van een gouden tijdperk als richtsnoer voor de natie. Ging het aanvankelijk om een klassiek ingebed motief, steeds vaker werd dat beeld geografisch en temporeel verankerd in de 17de-eeuwse Republiek. Zo wemelde het in de vredespubliciteit van 1748 van de bekende topoi, zoals de overvolle graanschuren, bloeiende handel, zeevaart, de ongeëve-

naarde kunsten, de harmonie en de eendracht. De bloeitijd van de natie werd gesitueerd in de 17de-eeuwse Republiek met Amsterdam als het stralende economische centrum van Holland, de Republiek, en de wereld. De vermoedelijk Amsterdamse dichter Joannes van der Heide hoopte bijvoorbeeld dat die tijd weer in volle luister hersteld zou worden:

De Neering zit niet stil, de Koopmanschap herleeft,
Die grondzuil, die dit Land tot zulk een hoogte heeft
Verheven, moet het weêr in d'ouden luister stellen. [...]
Dus blyve ons Amsteldam het marktplyn van de waereld.
De ryke Welvaart, door de Vrede in heil bepaereld,
Huwts voorspoed aan dit Land. [...]
Juich Amstel! want de Vree speelt op uw waterstroom.
Juich Ystroom! want gy ziet ontelbre Scheepen koomen.
Vier waerelddelen zyn verëend, om haar gewin
Te werpen in den schoot van Neêrlands Koopvorstin.²⁵

Van der Heide verwees hier niet zozeer naar de klassieke gouden tijd, maar naar het recentere verleden. Anderen benadrukten dat behalve de handel ook de kunsten tot nieuwe hoogten zouden stijgen. De economische voorspoed zou gepaard gaan met een nieuwe artistieke bloei. Zoals een van de auteurs het treffend verwoordde: "Zo zullen alle Kunsten groeijen, / Het Koopgeluk en Neering bloeijen."²⁶ Soortgelijke bewoordingen vinden we ook in de vredespubliciteit van 1802, toen de koophandel, zeevaart en welvaart door de vrede hersteld werden.²⁷

Kortom, toen de verheerlijking van de Gouden Eeuw aan het begin van de 19de eeuw in reactie op de Franse overheersing een nieuwe piek bereikte, waren de fundamenteën daarvoor

al anderhalve eeuw eerder gelegd. In de decennia daarna haalden auteurs dit beeldenrepertoire steeds opnieuw van stal om vaderlandse trots uit te drukken. Nationalistische schrijvers als Helmers, Loosjes, Tollens en Loots borduurden voort op deze traditie en verrijkten deze met nieuwe elementen. Oude beelden kregen bij hen dus een nieuwe functie in een andere politieke context, maar van een radicale breuk was geen sprake. Wel drong bij de 19de-eeuwse cultuurnationalisten steeds meer het besef door dat de 17de-eeuwse glorie tijd voorgoed tot het verleden behoorde. Ze konden slechts omzien in bewondering en de vroegere daadkracht tot voorbeeld

stellen aan de in verdrukking geraakte natie.

Om terug te keren naar de hierboven genoemde theoretische discussies tussen moder-nisten en traditionalisten: de bronnen laten zien dat een eenvoudige tweedeling niet volstaat, maar dat de geschiedenis van nationale zelfbeelden en tradities complexer is. Om te begrijpen hoe 19de-eeuwse cultuurnationalisten de nationale identiteit vormgaven, mogen we de voorgeschiedenis dus niet negeren. Het denken over een gemeenschappelijk vaderland begon niet pas in 1800, maar de wortels ervan liggen dieper. Hoe diep precies? Daarover twisten historici nog volop.

p. 52 Lotte Jensen | Denken over her vaderland: theorie en praktijk

- 1 Zie E. Gellner, 'Do nations have navels?', *Nations and Nationalism* 2:3 (1996) 366-370 en de reactie van A. Smith, 'Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism', *Nations and Nationalism* 2:3 (1996) 371-88.
- 2 Voor een uiteenzetting van het debat met de vele tussenposities, zie: L. Jensen, 'The Roots of Nationalism. Introduction' in: L. Jensen (red.), *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam 2016) 9-27.
- 3 C. Hirschi, *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany* (Cambridge 2012).
- 4 Zie hierover A. Gat, *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* (Cambridge 2013) 4.
- 5 A.D. Smith, *Nationalism, Theory, Ideology, History* (2^e druk, Malden 2010). Dit is een bewerking van een uitgave uit 2001.
- 6 A.D. Smith, *The Antiquity of Nations* (Malden 2004) 184-187.
- 7 Zie over deze onvermijdelijke reproductie van dichotomieën: Gat, *Nations*, 1-3.
- 8 N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).
- 9 Zie hiervoor ook R. Stein, 'Introduction' in: R. Stein en J. Pollmann (red.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden en Boston 2010) 1-18 en A. Duke, 'In Defence of the Common Fatherland. Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576' in: Stein en Pollmann (red.), *Networks, Regions and Nations*, 217-239; A. Labrie, 'Van patriottisme tot nationalisme: patria en natio voor 1815' in: L.H.M. Wessels en T. Bosch (red.), *Nationalisme, naties en staten. Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen 2012) 104-157.
- 10 Vgl. L. Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (2^e druk, Nijmegen 2016) 9.
- 11 Zie bijvoorbeeld M. Meijer Drees, 'Patriottisme in de Nederlandse literatuur (ca. 1650-ca. 1750)', *De Nieuwe Taalgids* 88 (1995) 247-260; L. Jensen, *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016).
- 12 J. Leerssen, *National Thought in Europe. A Cultural History* (Amsterdam 2006) 15-16.
- 13 J. Leerssen, *Nationalisme* (Amsterdam 2015) 148-150.
- 14 Zie voor deze en vele andere voorbeelden: L. Jensen, *Vieren van vrede*, 18.
- 15 Ik heb dit voorbeeld uitgewerkt in Jensen, *Vieren van vrede*, 23-42.
- 16 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 86-96; L. Jensen, 'De Gouden Eeuw als ijkpunt van de nationale identiteit: het beeld van de Gouden Eeuw in verzetsliteratuur tussen 1806 en 1813', *De zeventiende eeuw* 28:2 (2012) 161-175; P.B.M. Blaas, 'De Gouden Eeuw: overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 9 (1985) 109-130.
- 17 Vgl. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur in de tijd van Rembrandt* (Utrecht 1994) 9.
- 18 Jensen, *Vieren van vrede*, 23.
- 19 M.Z. Boxhorn, 'Oratie van de vrede [...]', in: *Olyf-krans der vrede* (Amsterdam 1649) 387.
- 20 Zie de bijdragen van D.P.J.Z. I.S.V.C. (Jan Six van Chandelier), Geeraard Brandt de Jonge en Jan Vos in *Olyf-krans der vrede* (1649), *6 recto, 150, 171, 201, 231, 316.
- 21 Joost van den Vondel, *De werken van Vondel*. Ed. F.M. Sterck e.a., Deel 5 (Amsterdam 1931) 353 (vs. 2019-2020).
- 22 Six van Chandelier, 'Vreughde-Zangen', B verso (Knuttel 5754).
- 23 Zie hiervoor M. Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650* (Den Haag 1997) 72-78.
- 24 Hierover ook S. Melissen, 'De heidendagse Goude-eeuw', *Spektator* 11 (1981/82) 30-60.
- 25 Joannes van der Heide, 'Vrede-licht uit oorlogs nacht geboren, binnen Aken, den 18den van wynmaand, den jaars 1748' in: *De tempel der vrede, geopend door de mogendheden van Europe [...]* (Amsterdam 1749) 216, 222. Over de auteur is weinig bekend; zijn gedicht is gedagtekend 'Amsterdam den 17^{de} van Lentemaand 1749'.
- 26 N. Capelle, 'Op de algemene vrede, gesloten te Aken in wynmaand des jaars 1748' in: *De tempel der vrede*, 132.
- 27 Jensen, *Vieren van vrede*, 147.

p. 62 Kimberley van Gelderen | Tussen eendracht en vrijheid

- 1 R.J. Harms, *De uitvinding van de publieke opinie: pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (Utrecht 2010) 95.
- 2 Auteur X heeft *Het Eerste Deel*, *Het Protest van den Brabander*, *Het Rechte Tweede Deel*, *Het Rechte Derde Deel* en het 't Haags Winkel Praatje' geschreven. Het laatste deel is hier buiten beschouwing gelaten, aangezien het grotendeels over een ander thema gaat. *Het Tweede* en *Het Derde Deel* zijn afkomstig van auteur Y en Z. De achtergrond van deze schrijvers is onbekend.
- 3 C. Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten* (1600-

- 1750) (Hilversum 2008) 149-150; Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 95; G.H. Janssen, 'De aanslag op Amsterdam in 1650. Het perspectief van de patronage van Willem II: nieuw licht op een oude zaak', *Amstelodamum* 87:3 (2000) 65-75, aldaar 70-73; J.J. Poelhekke, *Geen Blijder maer in tachtigh jaer. Verspreide Studien over de Crisisperiode 1648-1650* (Zutphen 1973) 57.
- 4 't Hollants Praatjen, tusschen vier personen (...) aangaande de souverainteyt van syn hoogheyt. *Het Eerste Deel* (Antwerpen 1560) 32, Knuttel catalogus 6824.
- 5 Het laatste Praatjen, 't Haags Winkel Praatje, behoort ook nog tot deze reeks. Dit geschrift kent echter een andere inhoud en is daarom niet relevant voor dit onderzoek.
- 6 G. de Bruin, 'De soevereiniteit in de Republiek: een machtsprobleem', *BMGN* 94:1 (1979) 27-40, aldaar 29-30; A.Th. van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1780)' in: A.Th. van Deursen (red.), *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 1-88, aldaar 52-54; M. 't Hart, 'Cities and statemaking in the Dutch Republic', *Theory and Society* 18:5 (1989) 663-687, aldaar 665; J.I. Israel, *De Republiek, 1477-1806* (6^e druk, Franeker 2008) 661-664.
- 7 *Amsterdams Journael. Vervatende kortelijck van dag tot dag, alles wat gepasseert is van den 30 iulij, tot den 4 augusti des iaers 1650* (Antwerpen 1650) 16, Knuttel Catalogus 6704.
- 8 't Hollants Praatjen, 20; S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet: sociaal-politieke verhoudingen in de 17^e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990) 42; Israel, *De Republiek*, 667-669; G.H. Janssen, *Princely power in the Dutch Republic. Patronage and William Frederick of Nassau (1613-64)* (Manchester 2008) 129-130; G.W. Kernkamp, *Prins Willem II (1626-1650)* (2^e druk, Rotterdam 1977) 47-49.
- 9 De Bruin, 'De soevereiniteit in de Republiek', 39-40; Groenveld, *Evidente factiën*, 41; H.H. Rowen, 'Neither Fish nor Fowl: The Stadholders in the Dutch Republic' in: H.H. Rowen en A. Lossky (red.), *Political ideas and institutions in the Dutch Republic* (Los Angeles 1985) 3-28, aldaar 3-9.
- 10 De Oranjes beschikten over een groot kapitaal: het jaarlijks inkomen van stadhouder Willem II werd in 1648 geschat op ongeveer 700.000 gulden per jaar. Financiële vermogens als deze maakten dat de stadhouder zijn macht kracht kon bijzetten. De tweede factor, die sociaal van aard is, vloeit hieruit voort. De stadhouder stond boven de machtsbelangen van de maatschappelijke groeperingen en werd zodoende gezien als bemiddelaar tussen de verschillende facties. Zijn uitgebreide hofcultuur gaf hem tevens de status van een monarch, hetgeen zijn positie binnen de Republiek onder de bevolking kon versterken. De derde factor heeft betrekking op de politieke machtsmiddelen van de Oranjes. Deze omvatten zowel louter politieke, alsmede politiek-militaire machtsmiddelen. Het politieke machtsmiddel was de positie van de Oranjes als stadhouder van de afzonderlijke gewesten. Deze functie werd door de zeven afzonderlijke Staten verleend. Het politiek-militaire machtsmiddel van de Oranjes betrof hun positie, die in theorie losstond van het stadhouderlijk ambt, als opperbevelhebber van het leger en de vloot.
- 11 't Hollandts Praatjen tusschen vier personen (...) *Het derde deel* (Brussel 1650) 4, Knuttel catalogus 6833.
- 12 't Hollants Praatjen, Dl. 1, 7.
- 13 't Hollants Praatjen, Dl. 3, 5.
- 14 J. Eysten, *Het leven van Willem II (1626-1650)* (Amsterdam 1916) 99; M. Prak, 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16^e-18^e eeuw', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 28-49, aldaar 29-39; J.J. Woltjer, 'Dutch Privileges, Real and Imaginary' in: J.S. Bromley en E.H. Kossman (red.), *Britain and the Netherlands. Some political mythologies: papers delivered to the fifth Anglo-Dutch historical conference* (Den Haag 1975) 19-35, aldaar 4.
- 15 S. Groenveld, "'Natie" en "patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders' in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55-82, aldaar 61-66; N.C.F. Van Sas, 'Het begrip "vaderland". Ter Inleiding' in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 1-6, aldaar 4. Groenveld, "'Natie" en "patria"', 1.
- 16 't Hollants Praatjen, Dl. 3, 4.
- 17 G. de Bruin, 'Het begrip "vaderland" in de pamflettenliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750' in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 143-161, aldaar 144-148; Dingemanse, *Rap van tong*, 149-150; Groenveld, "'Natie" en "patria"', 57-66; I.H. Vroomen, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (Rotterdam 2012) 165-168.
- 18 't Hollandts Praatjen tusschen vier personen (...) *Het Tweede deel* (...) Aangaande het bedrijf van zijn Hoogheyt (Antwerpen 1650) 5, Knuttel catalogus 6829.
- 19 Ibidem.
- 20 't Hollandts Praatjen tusschen vier personen (...) *Het rechte tweede deel* (...) *Staten van Hollandt en West-Vrieslandt* (Antwerpen 1650) 6, Knuttel catalogus 6839.
- 21 E.H. Kossman, 'Het probleem van de vrijheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek' in: E.H. Koss-

